

ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פט • ד • תשפ"ד

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

התוכן

פתח דבר	449
אילן שובל: שתדלנות של חצרנים יהודים אצל המלכים הקתולים לביטול צו הגירוש וסיכולה בידי טורקמדה: גלגוליו של סיפור	451
גולדה אחיעזר: ספרים ומעתיקים בקהילות היהודיות בהורדת הזהב (סולכאט)	481
אוריאל גלמן: הצדיק החסידי כמנהיג על-קהילתי: פרשת חקירתו של ר' מנחם נחום מצ'רנוביל	507
דוד גדג': היסטוריה דליהוד דלמארוק: חיבור בערבית-יהודית על ההיסטוריה של יהודי מרוקו מנקודת המבט של 'התושבים' ובאידאולוגיה ציונית	533
דברי זיכרון	
מנחם בן-ששון: אברהם גרוסמן	559
ספרים ודברי ביקורת	
יחיעם ויץ: מפ"ם ויעקב (קובה) ריפתין: ממרכז לשוליים (יאיר שפיגל, הצועד מול הזרם: יעקב ריפתין - ביוגרפיה)	565
עדי שרצר: הפירוק ההיסטורי של תזת ישראל השנייה (אורן דוד קלמן, מנהיגים עולים: מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח 1948-1965)	574
דוד ויצטום: צל העבר וכורח ההווה: תחילת יחסי ישראל עם גרמניה (רוני שטאובר, דיפלומטיה בצל הזיכרון: ישראל וגרמניה המערבית, 1953-1965)	579
מספרות המחקר	586
תקצירים באנגלית	XXIX

הפירוק ההיסטורי של תזת ישראל השנייה

מאת עדי שרצר

אורן דוד קלמן, מנהיגים עולים: מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח 1948–1965,
למדא עיון – הוצאת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשפ"ג, 367 עמ'

ספרו של אורן קלמן עוקב אחר שורת דמויות היסטוריות שהישראל הממוצע לא שמע עליהן מעולם וגם מרבית חוקרי החברה הישראלית בשנים הנדונות לא הקדישו להן תשומת לב יתרה. לדוגמה, אליעזר מילרוד, איש תנועת החלוץ שעלה לארץ בעלייה השלישית, כיהן כראש מועצה ממונה בדימונה ונבחר לראש עיריית אשקלון; ערמון לרדו, ראש המועצה השני של דימונה; או סנטה יוספטל, מנהלת מחלקת הקליטה והפיתוח בהסתדרות. קלמן משבץ את הדמויות הללו במסכת רחבה שמטרתה לבחון שאלה נפיצה: טיב היחסים בין מפא"י, מפלגת השלטון שזכתה להגמוניה ביישוב הארץ ישראלי ולאחר מכן במדינת ישראל, לבין העולים מארצות האסלאם שיושבו בשורת עיירות פיתוח בנגב ובגליל, הרחק מריכוזי האוכלוסייה הוותיקה שהתגוררה במרכז הארץ.

בבחירה לספר את הסיפור מזווית זו ממשיך קלמן מגמה ארוכת שנים של חוקרים שבחנו את תנועת העבודה באמצעות המנגנון שלה, תוך שהם עומדים על כך שהחלטות טכניות ומאבקים פנימיים הם עדות לאידאולוגיה ולתפיסת עולם ולא רק לבירוקרטיה ולמאבקי כוח.¹ ואולם, הכתיבה על המזרחים בישראל מבוססת בדרך כלל על גישה אחרת, שאינה בוחנת מנגנונים בירוקרטיים ומוסדות ונוטה לתאר את התמונה במשיכות מכחול סוציולוגיות רחבות, תוך שימת דגש על שאלות המקרו ונטייה להכללה ביחס לריבוי הפנים בחוויותיהם של העולים.² בהקשר זה, ממשיך הספר את מגמתם המובחנת של ההיסטוריונים אסתר מאיר-גליצנשטיין וירון צור, שעמדו על ההיבטים השונים במפגש שבין עולים לוותיקים בשנות המדינה הראשונות ובדרך זו גם סיפקו תיאור מורכב ורווי סתירות של ההנהגה והמוסדות.³

*

- 1 דוגמה מובהקת בהקשר זה היא ספרו של אבי בראלי, שהנחה את קלמן בעבודת הדוקטורט: אבי בראלי, מפא"י בראשית העצמאות: 1947–1953, ירושלים תשס"ז.
- 2 גישה זו באה לידי ביטוי בין היתר בשני מחקרים קלאסיים: שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, חיפה תשמ"א; אלה שוחט, זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית, תל-אביב 2001.
- 3 מאיר נמנתה אף היא עם המנחים של קלמן בעבודת הדוקטורט שלו. ראו: אסתר מאיר-גליצנשטיין, בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל, ירושלים תשס"ט; ירון צור, 'אימת הקרבול': המרוקנים והתמורה בבעייה העדתית במדינת ישראל הצעירה, אלפיים, 19 (2000), עמ' 126–164.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פט (תשפ"ד)]

הספר נפתח בדיון עקרוני ב'בעיה העדתית' כפי שזו נתפסה בעיני מפא"י ובמתח שבין פעולת המפלגה להרחבת העלייה לבין החשש של ראשיה מהשפעת העולים על אופי המדינה (פרק א). זהו דיון מבואי מאיר עיניים, בעיקר מאחר שהוא מתמקד יותר בעקרונות המפלגה ובפעולותיה ופחות בהצהרות של ראשיה.

משם ממשיך קלמן לתיאור הקמתן של עיירות הפיתוח (פרק ב). בפתח הפרק הוא מזכיר את המחקר הביקורתי, הסוציולוגי בעיקרו, על הסוגיה, אך מתעקש על ניתוח היסטורי של נתונים המציג תמונה מורכבת יותר. הוא מכיר בכך ש'קדימותה של משימת פיזור האוכלוסין על פני משימות לאומיות אחרות גרמה להנהגת המדינה לאכלס את עיירות הפיתוח בעולים חדשים תוך שימוש באמצעים מניפולטיביים' (עמ' 168). ואולם, במקביל, הוא עומד על 'דאגתם של ראשי המדינה ומפא"י מקצב פיתוחן האיטי ומן המגמות הדמוגרפיות' בעיירות, ועל 'המאמצים לעצור תהליכים אלו ולשנות את כיוונם' (עמ' 169). התוצאה אינה תיאור אפולוגטי המצדיק א־פריורית את החברה הקולטת, אלא טיפולוגיה מהוססת של מגמות שונות והתנגשויות בין עקרונות וערכים לקיבעון מחשבתי, לדעות קדומות ולקרקע המציאות.

ההסכנות בדבר דרך הקליטה הנכונה בולטת מאוד גם בפרק הבא (פרק ג), העוסק בניסיונות של מפא"י לטפח הנהגה מקומית (או מיובאת) בעיירות הפיתוח. קלמן עומד על המטרה הכפולה של מפא"י: להמשיך ולפתח את הפרויקט הממלכתי של בניוי אומה; ולשרוד בשלטון הרף השינויים הדמוגרפיים שהביאה עימה העלייה הגדולה. גולת הכותרת של הפרק הן הדוגמאות החוזרות ונשנות למגבלות הכוח של מנגנון המפלגה, שלא הצליח 'להצניח' לעיירות הפיתוח מנהיגים ופקידים מוכשרים דיים, וגם הצלחתו בהכשרה רעיונית של הנהגה מקומית שנבחרה מראש במוסדות המפלגה הייתה מוגבלת.

בנקודה זו סוטה הספר לתיאור המיסוד של השלטון המקומי בעיירות הפיתוח, שהיו כפופות עם הקמתן למועצות האזוריות ורק בהמשך הפכו למועצות מקומיות – תחילה ממונות ובהמשך נבחרות (פרק ד). הפרק מדגים עד כמה נוזל היה מעמדה של מפא"י בעיירות הפיתוח, ועד כמה צריך היה המנגנון המפלגתי לעמול כדי להבטיח לה בסיס תמיכה רחב 'מלמטה' שיאפשר את המשך שלטונה. קלמן אינו מבטל את משקלן של שיטות 'דיכוי', כפייה, קניית קולות, קואופטציה וכו' (עמ' 207). ואולם, תיאורו מלמד כי בבסיס הכוח הפוליטי של מפא"י בעיירות הפיתוח, שהיה גדול באופן ניכר מבסיס כוחה ברוב הערים הגדולות והבינוניות, עמדה עובדה טריוויאלית בהרבה – יכולתה כמפלגת שלטון 'ליצור חיבור עם העולים מוקדם ככל האפשר... ולצרפם למפלגה לפני שתהיה למפלגות האחרות דריסת רגל' (שם).

במהלך פרק זה מתחיל קלמן לעמוד על המורכבות שבשילוב העולים במפלגה, דיון המגיע לשיאו בפרק הבא, העוסק במערכת היחסים בין מנגנון המפלגה האשכנזי והוותיק ברובו להנהגה המקומית שהורכבה ברובה מעולים חדשים (פרק ה). קלמן מוכיח בצורה משכנעת את מגבלות הכוח של הנהגה הארצית בעיצוב הסניף המקומי תוך התמקדות בדימונה, באופקים ובשדרות. הפרק דן בשאלה אם אומנם התקיימו בין מפא"י לעיירות הפיתוח יחסי פטרון-קליינט, ומציע במקום תאוריה רווחת זו דינמיקה של תלות הדדית המבוססת על צבירת כוח הדרגתית של הסניפים המקומיים. התיאור של קלמן אינו מתעלם מאי-השוויון שהיה טמון ביסוד מערכת היחסים, אך מדגים כיצד ביזרה השיטה הדמוקרטית (של המפלגה והמדינה גם יחד) את הכוח

והחזירה אותו לידיים מקומיות. הדיון מאיר עיניים, אך הוא לא ממוצה עד תומו ואינו מבהיר אם משיכת החבל בין מרכז המפלגה לסניפים בעיירות הפיתוח היא ביטוי למתח אידאולוגי בתוך תפיסת העולם של מפא"י, או רק פשרה אופורטוניסטית שנועדה לשמור על השלטון. בנוסף לכך, הדוגמאות השונות המובאות בפרק אינן מבהירות אם מפא"י אכן הייתה תלויה בתושבי עיירות הפיתוח שבחרו את הנהגתם המקומית, או שהפטרונות פשוט הועתקה מן ההנהגה הארצית להנהגה המקומית.

שאלה אחרונה זו נדונה בפרק האחרון של הספר העוסק במאפייני ההנהגה המקומית (פרק 1), ומבחינות רבות הוא המעניין ביותר. קלמן מנסה לסווג את ההנהגה על פי מדדים שונים, בין היתר באמצעות מחקר סוציולוגי מוקדם של ש"נ איזנשטדט, שהתפרסם בראשית שנות החמישים של המאה העשרים, והדוקטורט של חוקר מדע המדינה יצחק דהן, המבוסס על חקר אירועים משני העשורים האחרונים של המאה העשרים.⁴ לאורך הפרק קלמן מצליח לערער על ההנחה של סמי שלום שטרית, שהמנהיגים המקומיים תומכי מפא"י הם לא יותר מממ"פים – מזרחים משתפי פעולה.⁵ למעשה, בעצם ההתמקדות של הספר בסיפורם של מנהיגים אלה יש המחשה שאין מדובר בדמויות פלקטיות של 'אומרי הן' אלא במנהיגים מקומיים בעלי תפיסת עולם ואסטרטגיה פוליטית, וקלמן נוהג בהם כבוד ומחזיר להם את קולם. יחד עם זאת, הפרק אינו מצליח לספק הסבר חלופי בדבר דרכי צמיחת ההנהגה בעיירות הפיתוח, אופי פעולתם של המנהיגים המקומיים והיחס בינם לבין התושבים. נראה כי זהו נושא למחקר המשך ויהיה מועיל לשלב בו גם תאוריות מתחום המנהיגות, ובייחוד את התפיסה של מנהיגות כמערכת יחסים, שאותה כבר יישמה פולה קבלו על יחסיו של דוד בן-גוריון עם ציבור העולים.⁶

עיון במפתח השמות שנוסף לספר של קלמן מגלה שוב ושוב מפגש בין דמויות מקומיות מעיירות הפיתוח לבין חוקרים העוסקים בשסע העדתי. כאמור, בבחירה בין שתי קבוצות אלה בוחר קלמן בראשונים. אומנם חוקרים רלוונטיים נזכרים לאורך הספר וקלמן אינו נרתע מלחלוק על עמדתם, אך סגנונו אינו פולמוסי וניכר כי מטרתו היא יותר לספר את הסיפור ההיסטורי כפי שהוא עולה מן המקורות הרבים שהוא בוחן ופחות להשתלב בדיון הפנים-אקדמי על שאלת המזרחים בישראל. זוהי גישה מרעננת והופכת את הספר לרלוונטי ומעניין לקורא המשכיל, ויש בה גם קריאת תיגר על הנטייה של מחקרים היסטוריים בשנים האחרונות להעדיף את פרשנות התרבות ואת ההשתלבות בדיון האינטלקטואלי על פני יצירת פסיפס היסטורי, שהוא מטבעו מובחן ומדויק יותר. בדרך זו מערער קלמן על מידת ההתאמה של המקרה הישראלי לדגמי מחשבה שנוצרו במציאות היסטורית אחרת, ובמיוחד על הרלוונטיות של השיח על אוריינטליזם

4 שמואל נח איזנשטדט, 'מבעיות המנהיגות בקרב העולים', מגמות, ד, 2 (1953), עמ' 182–191; יצחק דהן, תרבויות פוליטיות בערי פיתוח: מאפיינים, גורמים ותוצאות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.

5 סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: 1948–2003, תל-אביב תשס"ו.

6 Paula Kabalo, 'David Ben-Gurion's Leadership as a "Two-Way Interaction Process"', *Leadership*, 13, 3 (2015), pp. 320–342

ופוסט־קולוניאליזם למקרה המזרחי. הוא אינו מתפלמס עם חוקרים שזו מגמתם אלא מציע ניתוח המבוסס על מקורות ארכיוניים שבו המסגרות הללו הופכות פחות רלוונטיות. בהקשר קונקרטי יותר, קלמן מתייחס באחרית הדבר לשאלות אקטואליות הקשורות במצב המזרחים בישראל, אך הוא עושה זאת בצנעה, כחוקר שלא אצה לו הדרך להציע פרשנות חובקת כול או להתווכח עם חוקרים מדיסציפלינות אחרות שנוקטים גישה שונה משלו. במקום זאת הוא מעדיף להציב את העובדות בפני הקורא ולהותיר לו את החירות לפרשן על פי דרכו. אף על פי כן, קריאה בספר על רקע מצב המחקר מעלה כמה הרהורים עקרוניים בדבר היחס שבין הדיסציפלינה ההיסטורית לדיסציפלינות שכנות.

כפי שהעירו אביעד מורנו ונח גרבר, העיסוק האקדמי במזרחים בישראל התפתח בנפרד מן המחקר על ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם. הוא היה סוציולוגי בעיקרו, ויסודו בניסיונות של אייזנשטדט ואחרים לבסס את תהליך הקליטה של העלייה הגדולה בתאוריות ובתובנות מדעיות.⁷ אל מול גישה זו, שנתפסה כממסדית וקלריקלית, קם בשנות השבעים דור של חוקרים ביקורתיים בעלי אוריינטציה סוציולוגית, כמו שלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין וסמי סמוחה. הם עמדו במחקריהם על אי־השוויון המובנה בין מזרחים לאשכנזים בישראל, וכתמונת ראי לדור החוקרים הקודם, מתחו ביקורת נחרצת על הממסד ומסגרו את היחסים בינו לבין העולים כיחסי כוח.⁸ בהדרגה התגוון הדיון מבחינה דיסציפלינרית ולבש ממדים תאורטיים רחבים (למשל בכתביהם יהודה שנהב־שהרבני או עזיזה כוזם), תוך כניסה של דיסציפלינות נוספות כמו גאוגרפיה (אורן יפתחאל, ארו צפדיה), אנתרופולגיה (פנינה מוצפי־הלר) ומחקר תרבות (אלה שוחט, עמוס נוי). היסטוריונים שעסקו ביהדות ארצות האסלאם העדיפו בשלב הראשון לתפוס מרחק מחקרי בטוח משאלות אלה והתמקדו בתקופות קודמות, שנתפסו כמתאימות יותר למחקר היסטורי. זהו אחד המרכיבים המרכזיים של מה שמורנו וגרבר מכנים 'היסטוריה קצרה של יהודי ארצות האסלאם' – עיסוק קטוע ונפרד בהיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם ובסוציולוגיה של המזרחים בישראל. תהליך השינוי ההדרגתי שהם סוקרים בהקשר זה אינו מענייננו כאן, אך חשוב למקם את מחקרו של קלמן בתוך שינוי היסטוריוגרפי זה. בהקשר הזה נראה שהספר הושפע לא רק ממחקריהם של מאיר־גליצנשטיין וצור, שכבר הוזכרו לעיל, אלא גם מספריהם של דבורה הכהן ואבי פיקאר שעסקו בהתלבטויות של המוסדות הקולטים, וממחקריו של נסים לאון שבחנו תהליכי עומק של יצירת 'לאומיות־שכנגד' מזרחית.⁹ על רקע מחקרים אלה מתייחד ספרו של

7 אביעד מורנו ונח גרבר, 'חקר יהדות ארצות האסלאם בישראל: התפתחות ופיצולים', ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם, בעריכת אביעד מורנו ואחרים, שדה בוקר תשפ"א, עמ' 15–16.

8 ארו וייס, 'מחברות למחקר ולביקורת', חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, בעריכת עדי אופיר, ירושלים 1999, עמ' 301–312.

9 דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948–1953, ירושלים תשנ"ד; אבי פיקאר, עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951–1956, שדה בוקר תשע"ג; נסים לאון, המצנפת והדגל: לאומיות־שכנגד בחרדיות המזרחית, ירושלים ותל־אביב תשע"ו.

קלמן בכך שהוא מציע חקירה היסטורית הנוחנת עקב בצד אגודל את לב 'הבעיה העדתית' – עיירות הפיתוח, מפא"י ותקופת ההתבססות בארץ לאחר הקליטה המיידית. בנגיעה ישירה זו ב'תפוח אדמה לוחט' עונה הספר במודע או שלא במודע לתזה סוציולוגית פופולרית שטרם זכתה להתייחסות במחקר – תזת ישראל השנייה של אבישי בן-חיים.¹⁰ ספרו של בן-חיים מתכתב ולא מתכתב עם המחקר על מזרחים בישראל: מחד גיסא, באימוץ של תפיסות מרקסיסטיות, ובעיקר בדגש על הגמוניה ויחסי כוח, יש שיקוף פופוליסטי של המחקרים הסוציולוגיים בנושא; ומאידך גיסא, כחלק מאותו זלזול בהגמוניה, אין בן-חיים טורח למקם את עצמו ביחס אליהם, לבד מהתייחסויות אקראיות, ומדלג על סתירות לוגיות רבות. בנוסף, בן-חיים אינו ממקם את עצמו בהקשרים היסטוריים ומתעלם מן העובדה שראשיתו של השיח על 'ישראל הראשונה' ו'ישראל השנייה' נעוץ בשיח הפנימי של הגופים הקולטים בשנות החמישים. כך או כך, לא יהיה זה מופרך לטעון כי התזה של בן-חיים, המשוחררת מכבלים אקדמיים, מושכת את טיעוני המחקר הביקורתי על המזרחים בישראל עד הקצה ובכך גם חושפת טפה ממגבלותיו: זוהי תזה א-היסטורית חובקת-כול הנוחרת נתונים שתומכים בה באופן מוטה ומבקשת להסביר באמצעותם מציאות מרובדת, מורכבת ורב-פנים.

במתודה שלו מציע ספרו של קלמן מענה מקיף לטענות של בן-חיים וממחיש מה יכולה הדיסציפלינה ההיסטורית לתרום לדיון וכיצד מפרקת עבודת הנמלים של ההיסטוריון את הטענות הסוציולוגיות – הממסדיות והביקורתיות גם יחד. המסקנה המרכזית שקלמן מוכיח בספר, והוא עושה זאת בצורה משכנעת למדי, היא שהיחסים בין הממסד המפא"יניקי הוותיק לבין העולים מארצות האסלאם אינם מתמצים בטענה אחת ואינם ניתנים לפירוש מבעד לפריזמה אחת. ביחסים אלה שיחקו תפקיד יחסי כוח, תלותו של השלטון הדמוקרטי בבוחריו, תפיסות מודרניסטיות פטרנליסטיות, פרויקט בניין האומה והממלכתיות, ועוד ועוד. על כן, אם ניתן לסכם את הספר במילה אחת, תהיה זו מורכבות, ומורכבות רבת-גוונים זו היא התרומה המרכזית שיכול המחקר ההיסטורי לתת לדיון העומק בסוגיות חברתיות.

CONTENTS

- 449 Introduction
- 451 Ilan Shoval: Jewish Courtiers' Lobbying the Catholic Kings to Cancel the Expulsion Order and Torquemada's Thwarting of it: The Incarnations of a Story
- 481 Golda Akhiezer: Books and Book Scribes in the Jewish Communities of the Golden Horde (Solkhath)
- 507 Uriel Gellman: The Hasidic Tsadik as a Supra-Communal Leader: The Interrogation of Menachem Nochum Twersky of Chernobyl
- 533 David Guedj: A Judeo-Arabic Treatise on the History of Moroccan Jewry from the Point of View of the *Toshavim* and Inspired by Zionist Ideology
- In Memoriam
- 559 Menachem Ben-Sasson: Avraham Grossman
- Books and Reviews
- 565 Yechiam Weitz: Mapam and Ya'akov (Kuba) Riftin: From the Center to the Periphery (Yair Spiegel, *Against the Current: Yaakov Riftin – Biography*)
- 574 Adi Sherzer: A Historical Deconstruction of the 'Second Israel' Thesis (Oren David Kalman, *Mapai and the Rise of Leadership in Development Towns: 1948–1965*)
- 579 David Witzthum: The Shadow of the Past and the Imperative of the Present: The Onset of Israel–German Relations (Roni Stauber: *Diplomacy in the Shadow of Memory: Israel and West Germany, 1953–1965*)
- 586 Research
- XXIX Summaries

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL, JONATHAN J. PRICE

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXIX • 4 • 2024

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM
PUBLISHED BY THE ZALMAN SHAZAR CENTER